

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті на основі аналізу зроблена спроба визначити реальну демографічну ситуацію в Україні. Акцентується увага, на тому, що ключовими проблемами сучасної демографічної ситуації лишається її «навантаженість», що виявляється у значних масштабах передчасної смертності і низькій середній тривалості життя населення. Також говориться про те, що на демографічний розвиток та якість населення суттєвий вплив справляють міграційні процеси, які в свою чергу сприяють тому, що Україна на сьогодні відноситься до країн з високим рівнем постаріння населення.

Ключові слова: народжуваність, смертність, тривалість життя, міграція.

В статье на основе анализа сделана попытка определить реальную демографическую ситуацию в Украине. Акцентируется внимание, на том, что ключевыми проблемами современной демографической ситуации остается ее «нагруженность», что выражается в значительных масштабах преждевременной смертности и низкой средней продолжительности жизни населения. Также говорится о том, что на демографическое развитие и качество населения существенное влияние оказывают миграционные процессы, которые в свою очередь способствуют тому, что Украина на сегодня относится к странам с высоким уровнем старения населения.

Ключевые слова: рождаемость, смертность, продолжительность жизни, миграция.

The article based on the analysis attempted to determine the real demographic situation in Ukraine. Focuses attention on the fact that the key problems of modern demographics remain a «load» that is significant in scale premature mortality and low average life expectancy. Also said that on the demographic development and the quality of the population have a significant influence migration processes, which in turn contributed to the Ukraine today is a country with high levels of population aging.

Key words: fertility, mortality, life expectancy, migration.

Постановка проблеми. Інформація про демографічну ситуацію в країні, зокрема, про чисельність і статевовіковий склад населення є основою складовою щодо розробки ефективних стратегій всіх видів політики (від фіскальної та економічної до соціальної та екологічної), що здійснює кожна держава в контексті сучасних глобалізаційних процесів. Зрозуміло, що й Україна за таких обставин, в процесі усвідомлення свого місця у світовому співтоваристві не є виключенням.

Аналіз актуальних досліджень. Детальні дослідження і частково прогнозування демографічної ситуації і демографічних процесів в Україні здійснювали чимало українських вчених, зокрема такі як С.Д. Біляцький, В.І. Волобуєв, В.Н. Герасимчук, Н.І. Дубницька, Я.І. Жупанський, Ф.М. Іллюк, С.І. Копчак, О.В. Корж, Т.П. Кравченко, Г.І. Крючков, Е.М. Лібанова, М.Б. Махсма, В.Л. Стешенко та інші.

Проте не можна стверджувати з абсолютною впевненістю, що питання наукового дослідження і прогнозування демографічної ситуації в Україні на сьогодні є докорінно та безперечно детально вивченим. Тому обумовлена проблема потребує додаткового дослідження теоретичних і методологічних підходів щодо аналізу і прогнозу сучасної демографічної ситуації, яка сформувалася в Україні з часу досягнення нею незалежності.

З огляду на вказане, **метою статті** є спроба визначення реальної демографічної ситуації в Україні та розвідки пошуку шляхів її покращення в контексті застосування соціологічного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що на сьогодні населення є головною продуктивною силою, а також основним споживачем матеріальних благ. Темпи та пропорції економічного розвитку країни, регіону, зокрема обсяги виробництва та споживання, їх зміни істотно залежать від чисельності населення, його вікової, освітньої, професійної та соціальної структур, чисельності трудових ресурсів.

Слід зауважити, що сучасна світова демографічна проблема на міжнародному рівні розглядається й оцінюється у контексті найважливіших глобальних проблем людства, від комплексного вирішення яких значною мірою залежить забезпечення населення планети продовольством, достатньою кількістю та безпечними джерелами енергії, збереження природного середовища, забезпечення продуктивної зайнятості трудоактивного населення, соціально-економічного і культурного розвитку регіонів світу. А саме, демографічна проблема у глобальному масштабі, згідно з традиційним її тлумаченням, полягає у суперечливо швидкому зростанні чисельності населення Землі та диспропорціях його складу.

Так, саме ХХ ст. увійшло в демографічну історію як період безпрецедентного зростання чисельності населення світу. Заслуговує на увагу той факт, що одним із основних досягнень минулого сторіччя стало повсюдне значне зниження рівня смертності населення, яке у поєднанні зі збереженням високої народжуваності в країнах Африки, Азії та Латинської Америки призвело до «демографічного вибуху» [2, с. 78].

Динаміка чисельності та складу населення характеризується значною мірою невизначеності: процеси народжуваності, смертності та міграції мають стохастичний характер. На їх кількісний перебіг впливає багато прихованих чинників, які складно виявляти та кількісно виміряти. А саме це означає, що для показників цього типу майже неможливо побудувати абсолютно точний прогноз. Тому під час прогнозування слід безперечно враховувати певну величину ймовірності, а також розраховувати відповідні межі інтервалу, в якому власне знаходитиметься прогноз. Причому, існує негласне правило, згідно з яким, що меншим є прийнятний довірчий інтервал, то меншою є імовірність реалізації прогнозу.

Заслуговує на увагу той факт, що складність вказаного процесу розроблення точних прогнозів такого роду полягає також у масштабності величин, що беруться до уваги для здійснення розрахунків.

Тому дослідженням і прогнозуванням демографічних процесів і явищ займаються не лише окремі науковці, але й цілі підрозділи різноманітних науково-дослідних установ. Ця тема є предметом обговорення безлічі з'їздів, наукових конференцій та інших заходів, з приводу цієї проблематики видано чимало публікацій і наукової літератури [1, с. 56].

Зважаючи на науковий доробок та досвід інших країн, фахівці Держкомстату й Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України розробили багатоваріантний демографічний прогноз на основі поєднання різних гіпотез народжуваності, тривалості життя та міграції. Важливо, що основний варіант представленого детального прогнозу представляє найбільш вірогідний сценарій розвитку демографічної ситуації України на період до 2050 р., який може бути покладений в основу державних стратегій соціального та економічного розвитку.

У цьому дослідженні, проаналізувавши найпопулярніші серед науковців прогнози і міркування щодо демографічної ситуації в Україні в найближчому майбутньому, слід зауважити, що вичерпання потенціалу демографічного зростання України визначає неможливість найближчим часом не лише розширеного, а й простого відтворення населення. А саме навіть за умови збільшення народжуваності до вказаного найвищого в сучасній Європі рівня (2 дитини на жінку) і зменшення смертності до найнижчого у світі рівня (середня очікувана тривалість життя – 80 років) протягом найближчого десятиліття чисельність населення України безперечно неухильно скорочуватиметься [3, с. 69].

Слід зазначити, що особливо прискорилися темпи зростання чисельності населення у другій половині ХХ ст., так що десятиліттями максимально швидкого її збільшення стали 1960–1970-і рр, а надалі зростання чисельності жителів планети вже йшло з уповільненням темпів. У підсумку чисельність населення світу, яка у 1900 р. становила дещо менше 1,7 млрд. осіб, за сторіччя (до 2000 р.) зросла до 6,1 млрд., а ще через десять років вже наблизилась до 7 млрд. осіб (на середину 2011 р. населення світу становило 6 млрд. 987 млн. осіб), з них 5,7 млрд. проживає у менш розвинутих країнах світу (у т. ч. понад 1,3 млрд. осіб – у Китаї; понад 1,2 млрд. – в Індії).

Багаточисельна кількість фахівців вже тривалий час наголошують, що планета перенаселена і вважають, що подальше збільшення чисельності населення неминуче призведе до глобальної екологічної катастрофи. Однак значна частина демографів (серед них – і експерти ООН), з огляду на тенденції останніх років схиляються до думки, що прискорене зростання чисельності населення світу — безперечно явище порівняно короткочасне і незабаром припиниться. А саме, за прогнозами ООН, середньорічний приріст населення світу на найближчі роки очікується на рівні 75–77 млн. осіб (так що у 2015 р. чисельність населення становитиме майже 7,3 млрд. осіб) [4, с. 58].

Критичної відмітки 8 млрд. населення світу досягне наприкінці першої чверті поточного сторіччя, а наприкінці першої половини цього сторіччя чисельність населення сягне 9,3 млрд. осіб і, за очікуваннями, надалі

стабілізується. Показовим є те, що нині країни, які розвиваються, безперечно все більш широко визнають необхідність вказаного подальшого зниження темпів зростання їх населення як умови для ослаблення тиску на природне довкілля, джерела енергії, для досягнення певних цілей соціально-економічного розвитку тощо.

Важливим є те, що нині поряд з проблемою надзвичайно високої народжуваності, якою звично опікувались міжнародні організації, у світовому контексті з'явилися її антиподи – проблема надмірно низької народжуваності, подекуди – на тлі низької тривалості життя, поширення депопуляційних тенденцій у ряді країн світу. Зокрема, на європейських теренах депопуляція вже перестала бути екстраординарним явищем: більше третини європейських держав на сьогодні фіксують природний убуток населення. В цілому в європейському регіоні природний приріст населення наразі нульовий (а у сукупності країн Європейського Союзу коефіцієнт природного приросту становить 0,1%).

У той же час демографічна ситуація відрізняється у різних частинах Європи. Так, вельми значна частка європейських країн з відчутним загальним і природним убутком населення нині представлена державами Східної й Центральної Європи та деякими іншими європейськими країнами з пострадянського простору [4, с. 456].

Слід відзначити, що значити у низці розвинутих країн Західної і Південної Європи, які досягли значних успіхів у зниженні смертності, рівень народжуваності є також настільки низьким, що чисельність їх населення або вже скоротилась, або очікується її скорочення у середньостроковій перспективі. З огляду на вказане, серед тих європейських країн, чисельність населення яких допоки утримується або дещо збільшується, безперечно якнай швидше процес її скорочення розпочнеться в Австрії та Греції.

У наслідок низького рівня народжуваності значущим фактором збільшення чисельності населення у більшості розвинутих регіонів світу (і, зокрема, розвинутих європейських країн) стала міжнародна міграція. Якби не додатне міграційне сальдо, кількість населення Європи почала б скорочуватись ще з 1995 р. Заслуговує на увагу той факт, що за оцінкою ООН, міграційний приріст у першій половині щойно минулого десятиліття забезпечував 3/4 загального приросту населення у розвинутих країнах. У випадку збереження наявних тенденцій на період до 2030 рр. у більш розвинутих регіонах світу можливе збільшення чисельності населення буде забезпечуватися виключно за рахунок міграції, причому надалі прогнозований приплив мігрантів навряд чи зможе компенсувати очікуване перевищення смертності над народжуваністю у цих регіонах [2, с. 36].

Отже, на сьогодні в усіх європейських країнах та у розвинутих країнах інших регіонів світу все більш гострою проблемою стає саме скорочення чисельності населення внаслідок вказаних депопуляції та супутнє прискорення процесу старіння. На відміну від ХХ-го „століття зростання”, за результатами більшості сучасних демографічних прогнозів ХХІ ст. буде „століттям старіння”.

З огляду на вказане частка осіб, які досягли «першого порогу старості» (60 років) у населенні світу нині становить 11%, осіб, старших 65 років – близько 8%. Варте значної уваги те, що основним регіоном з найвищою часткою літніх осіб на сьогодні є Європа (майже 22% населення представлено особами у віці 60 років і старше, понад 16% – особи віком 65 років і старше). Таким чином, безперечно бачимо, що пануючі тенденції зумовлюють посилення світової демографічної асиметрії: диспропорцій у складі (територіальному, расовому, етнічно-культурному) та у розміщенні населення світу, а також демонструють посилення нерівномірності й інших специфічних рис демографічного розвитку у межах крупних територіальних утворень (континентів, частин світу).

Сьогоднішня специфіка демографічної ситуації у нашій країні за період її незалежності полягає у поєднанні масштабної депопуляції з погіршенням певних якісних характеристик населення (насамперед, його здоров'я), що дає підстави характеризувати її як затяжну демографічну кризу. З огляду на вказане, Україну на тлі розвинутих європейських країн вирізняють доволі несприятливі значення основних демографічних показників: нижчий від середньоєвропейського рівень народжуваності та високий (характерний переважно для менш розвинутих країн) – смертності, що зумовлює масштабність і сталість депопуляції. Попри певне вказане скорочення масштабів та інтенсивності депопуляції в Україні у 2007–2009 рр., вона і дотепер відноситься до країн з високою інтенсивністю природного зменшення населення (поряд з Болгарією, Латвією, Угорщиною, наша країна має один із найбільш високих коефіцієнтів природного убутку населення на європейському просторі).

Необхідно акцентувати увагу, на тому, що ключовим проблемним моментом сучасної демографічної ситуації в Україні лишається відчутна її «навантаженість» кризовими медико-демографічними елементами, незадовільний стан здоров'я населення, що виявляється у значних масштабах його передчасної смертності й інвалідизації, переважно негативних зрушеннях у рівні та структурі захворюваності, накопиченні населенням тягаря хронічних хвороб і результується у низькій (за європейськими взірцями) середній тривалості життя, особливо для чоловіків. З огляду на вказане, ситуацію не змінили принципово навіть ті позитивні зрушення у смертності й тривалості життя населення, які мали місце у нашій країні в останні три роки: чоловіки в Україні допоки мають тривалість життя на 13 років меншу, ніж середня за країнами ЄС, українські жінки – живуть на 7 років менше, ніж в ЄС [6, с. 98].

Так, з 2002 по 2010 рік в Україні відбувалось підвищення народжуваності, зумовлене дією комплексу чинників (вплив «демографічної хвилі», компенсація відкладених народжень, активізація пронаталістської політики). Варте значної уваги те, що воно супроводжувалось певними змінами у структурних характеристиках народжуваності – збільшенням частки народжень поза зареєстрованим шлюбом, «постарішанням» материнства – які наближають її до моделі народжуваності, притаманної більш розвинутих європейським країнам і, очевидно, будуть спостерігатися і у перспективі.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У результаті застосування соціологічного аналізу до визначення реальної демографічної ситуації в Україні та обґрунтування шляхів її покращення можна дійти таких висновків.

На сьогодні Україна відноситься до країн з високим рівнем постаріння населення: за часткою осіб віком 60 років і старше у населенні вона замикає групу з 25 найстаріших країн світу. Однак безперечно через порівняно низьку тривалість життя в країні, вона має й помітно меншу, ніж розвинуті європейські країни, частку осіб найстарших вікових груп (понад 70 або старших 80 років) у складі населення.

Слід зазначити, що на демографічний розвиток України, якість її населення, ситуацію на ринку праці суттєвий вплив справляють міграційні процеси. Враховуючи вищенаведені факти, попри наявність в останнє п'ятиріччя незначного додатного міграційного сальдо, структура зовнішніх міграційних потоків безперечно свідчить про збереження деяких тенденцій, які негативно впливають на формування сучасного і майбутнього трудового, репродуктивного й наявного інтелектуального потенціалу населення:

- значне вибуття осіб у групах молодого та працездатного віку;
- збільшення кількості жінок молодого репродуктивного віку у потоках значного вибуття;
- збереження вказаного відтоку високоосвіченої української молоді за кордон.

Зрозуміло, що зазначені тенденції потребують додаткової уваги як з боку представників наукового (зокрема, соціологічного) співтовариства, так й з боку – діючих політичних та правових структур і установ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенко Т. Демографічна ситуація в світі та в Україні / Т. Борисенко // Чумацький шлях. — 2010. — № 2. — С. 2—5.
2. Васильєв О. Оцінка диференціації населення України за умовами життя / О. Васильєв // Україна: аспекти праці. — 2010. — № 5. — С. 35—42.
3. Годісь Н. Суспільно-географічні аспекти аналізу демографічної безпеки регіону / Н. Годісь // Історія української географії : Всеукр. наук.-теорет. часопис / [редкол.: О.І. Шаблій, О.В. Заставецька, Я.І. Жупанський та ін.] — Тернопіль, 2008. — Вип. 18. — С. 81—86.
4. Григорович Л. С. Врятувати український народ : парламентські слухання «Демографічна криза в Україні: її причини і наслідки» / Л.С. Григорович // Безпека життєдіяльності. — 2011. — № 8. — С. 22—32.
5. Гудзеляк І. Демографічна ситуація в Україні: глобальні та регіональні порівняння / І. Гудзеляк // Історія української географії : Всеукр. наук.-теорет. часопис / [редкол.: О.І. Шаблій, О.В. Заставецька, Я.І. Жупанський та ін.] — Тернопіль, 2009. — Вип. 18. — С. 78—81.
6. Демографічний розвиток України: сучасне та майбутнє : (допов. директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України акад. НАН України С.І. Пирожкова) // Вісник Національної Академії наук України. — 2008. — № 1. — С. 59—64.

7. Заблоцький Б.Ф. Розміщення продуктивних сил України: Національна макроекономіка : посібник / Б.Ф. Заблоцький. — К. : Академвидав, 2008. — 368 с.
8. Клиновий Д.В. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка України. — К. : ЦУЛ, 2009. — 728 с.
9. Москаленко В.Ф., Голубчиков М.В. Соціально-гігієнічний аналіз демографічної ситуації в Україні . — К. : Книга, 2009. — 265 с.
10. Сазонець І.Л. Демографія : навчальний посібник / І.Л. Сазонець, В.В. Джинджоян, О.О. Чубар ; Мін-во освіти і науки України. — К. : ЦНЛ, 2010. — 320 с.
11. Стадницький Ю.І. Розміщення продуктивних сил: навчальний посібник / Ю.І. Стадницький — К. : Знання, 2008. — 351 с.
12. Стеченко Д.М. Демографічні проблеми в Україні: підручник / Д.М. Стеченко. — К. : Вікар, 2009. — 396 с.